
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 94(477) „0988”:27

Віктор Демочко
(Чернівці)

ЕПОХАЛЬНА ПОДІЯ В ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

У статті проаналізовані причини запровадження і поширення в Київській Русі християнства візантійського зразка, висвітлено процес становлення православної церкви, її роль в розвитку Київської держави.

Ключові слова: Київська Русь, християнство, митрополія, Константинопольський патріарх, роль православної церкви.

Офіційне запровадження християнства – панівної ідеології Київської Русі – її правлячою верхівкою наприкінці 80-х років X ст. було значною історичною подією, яка суттєво вплинула на життя давньоруського суспільства. Ця епохальна подія була підготовлена всім перебігом внутрішнього розвитку східнослов'янської держави, що проходив у річищі загальноісторичних закономірностей.

У середині X ст. Київська Русь опинилася на роздоріжжі. Гостро постала необхідність ідеологічного зміцнення соціально-економічних підвалин феодального суспільства, що зароджувалося. Основою його ідеології могла бути лише релігія. У виборі її перед давньоруською державою відкривалися кілька шляхів.

Русь могла залишатися язичницькою, пристосувавши родоплемінну релігію до ідеологічних потреб нового суспільства, як це сталося, приміром, у стародавніх державах Сходу, Великому князівстві Литовському. Прийшовши у 980 р. до влади, київський князь Володимир Великий спочатку спробував провести релігійну реформу, суть якої полягала у модернізації язичництва, запровадженні на Русі культу єдиного бога – громовержця Перуна¹. Він зводить за межами князівського двору язичницький храм з ідолами шести провідних богів Русі – Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і Мокоші². Ієрархія новоствореного пантеону ніби віддзеркалювала розклад політичних сил у середині країни, адже верховним божеством було визнано не полянського Дажбога, а новгородського Перуна. Очевидно, Володимир мав зважити як на новгородську еліту, завдяки грошам якої прийшов до влади, так і на норманських найманців, на мечі яких спирався (громовержець Один – брат-близнюк литовсько-слов'янського Перуна був покровителем скандинавської дружини). Проте навіть модернізована стара релігія не відповідала по-

требам часу: вона гальмувала процес державотворення; не захищала багатства і привілеї феодальної верхівки, що набирала силу; ускладнювала розвиток зв'язків з християнськими країнами. Тому запровадження якісно нової державної монотейстичної релігії стало життєвою необхідністю.

Київська держава могла прийняти іудаїзм, що не так уже й неймовірно з огляду на воєнно-політичне протиборство Русі та Візантійської імперії, з одного боку, а також економічні зв'язки з Хазарським каганатом – з іншого. Панівний клас каганату сповідував, як відомо, іудейську релігію. У сфері його політичного впливу тих часів перебував могутній племінний союз слов'ян-кривичів. Наявність впливової хозарсько-іудейської общини в Києві підтверджується історичними джерелами.

Русь могла прийняти й іслам. Його порівняно проста релігійна система, що виникла в середовищі арабських кочівників-бедуїнів і купців у містах Хіджазу, була зрозумілішою язичникам-слов'янам, ніж складне й важкодоступне християнство. До того ж у ті часи існували торговельно-економічні зв'язки Східної Європи з мусульманським світом у країнах Близького Сходу та Середньої Азії. Проникали руси і в Північний Іран. А на території Східної Європи X ст. вже існувала мусульманська держава (Волзька Булгарія), близька Київській Русі як за рівнем соціально-економічного розвитку, так і за етнічним складом населення. Ряд племен угро-фінської і тюркської груп (предки марійців, мордвинів, чувашів) жили на території як Великого князівства, так і держави волзьких булгар. Пам'ять про ті зв'язки між Волзькою Булгарією й Київською Руссю збереглася в тюркському титулі глави давньоруської держави – каган: так титулований Володимир³. До слова, як і правителі Хозарії та Волзької Булгарії.

Нарешті, Русь могла запровадити християнство із Заходу. Ініціатива тут належала княгині Ользі. 959 року її послі звернулися до германського імператора Оттона I, чий двір славився місіонерами, з проханням «призначити єпископа і священників», тобто княгиня мала намір пропагувати хрещення. Цьому планові, однак, не судилося здійснитися. Адалберт із Трира, пізніший архієпископ магдебурзький, який 962 р. очолив місію на Русь, після короткого перебування у Києві змушений був утікати звідси «з великими труднощами», коротко записавши, що він нічого не зміг досягти, бо прохання княгині, «як з'ясувалося, було вдаваним»⁴. Тим не менш той факт, що чехи й поляки саме в цей період прийняли християнство з Риму, а згодом так само вчинили й нормани, з котрими Русь

також підтримувала тісні стосунки, дав підставу вважати таку можливість цілком реальною.

Проте вирішальним фактором у виборі релігії стали економічні інтереси. Ще за часів існування античних міст-держав для Подніпров'я визначився південний вектор цивілізаційної орієнтації, який значно посилювався з появою торгового шляху «з варяг у греки». До візантійської орбіти молоду руську державу підштовхувало і традиційне географічне тяжіння, політичні розрахунки. Окрім цього, тогочасний Константинополь був одним з найрозкішніших міст відомого варварам світу, і під враженням його сліпучого блиску виросло кілька поколінь руських князів, які бачили в «світлоносній імперії ромеїв» землю обітовану. У X ст. Київська Русь підтримувала з цією імперією найтісніші політичні й культурні зв'язки, де пропаганда церковного віровчення була складовою дипломатії. Православні ієрархи використовували будь-яку нагоду, аби нав'язати християнство «варварським народам». Русь у цих планах посідала чільне місце. Візантія всіляко намагалася перетворити її на слухняне знаряддя своїх експансіоністських помыслив. Християнство мало скріпити цей нерівний союз.

Та все ж запровадження християнства в Київській Русі історично зумовлювалося внутрішніми соціально-економічними і політичними причинами, насамперед потребами феодального суспільного ладу, що формувався. Християнство, як відомо, освячувало авторитетом монотейстичної релігії князівську владу, сприяло її зміцненню, посиленню міжнародного престижу давньоруської держави, тіснішому політичному, економічному та культурному спілкуванню її з іншими країнами.

Отже, «вибір віри» на користь Константинополя, що його зробив 988 р. київський князь Володимир Святославович, не здається випадковим. По-перше, у державній еліті вже існували досвід та традиція хрещення, пов'язані з Константинополем. Першою відомою спробою офіційної християнізації вважається «Аскольдове хрещення»: у 867 р. Аскольд, перший з київських князів-християн, прийняв нову віру. «Життєпис Василя І», складений візантійським імператором Костянтином Багрянородним, засвідчує це⁵. Про хрещення Аскольда і його оточення згадав пізній (XVI ст.) Никонівський літопис⁶. Народний переказ, записаний у Київському Початковому літописі стверджує, що Аскольд прийняв християнство з ім'ям Миколая, тому на його могилі наприкінці IX ст. спорудили церкву на честь святителя Миколая Чудотворця⁷. У середині X ст. в дружині київського князя Ігоря християни становили рівнозначну з язичниками частину. В самому Києві вже у 40-х роках X ст. існувала соборна церква святого пророка Іллі, в якій «Русь охрещена» присягала дотримувати договір князя Ігоря 944 р. про мир з Візантією⁸. Християнкою стала Ігорева вдова княгиня Ольга, охрещена

самим патріархом за участю візантійського імператора під час візиту в Константинополь у 950-х рр.⁹. Однак, як і в часи Аскольда, новій релігії не судилося поширитися на Русі, адже суспільно-політичні й економічні умови для цього тоді ще не склалися. Повідомлення літопису Нестора про невдалі намагання Ольги схилити до християнства свого сина Святослава свідчило про невідповідність навіть верхів суспільства до рішучих ідеологічних змін¹⁰. Святослав, розповідав літописець, «не послуша матере, творяще норovy поганьские», обгрунтувавши своє небажання хреститися словами: «Како аз хочю ин закон прияти един? А дружина моя сему смеється начнуть»¹¹.

По-друге, відповідно до візантійської моделі християнства світська влада домінувала над релігійною, що цілком влаштувало великого князя: ідеологічну підтримку своїм державотворчим планам він отримував, а контроль над ним з боку церкви не встановлювався. Такі взаємовідносини держави і церкви відповідали системі політичного устрою Київської Русі, що була тоді відносно єдиною ранньофеодальною монархією. Християнізація відкривала шлях до визнання за Київською державою самостійного місця в політичній структурі тогочасного світу й можливість закріплення за її володарем нових знаків влади та титулатури.

По-третє, візантійське православ'я знайомило Русь з християнським віровченням рідною мовою, що значно прискорювало і спрощувало процес поширення та утвердження нової релігії. Як відомо, слов'янську азбуку створив Кирило, грецький місіонер, якого візантійський імператор Михайло і патріарх Фотій у 863 р. послали разом з його братом Мефодієм до Моравії проповідувати християнство. Важливою особливістю місіонерської діяльності Константинопольської церкви, на відміну від Римської, було те, що проповідь християнства велась рідною мовою тих народів, яких «освічували». А це вимагало і створення писемності там, де її ще не було. Так було створено коптське письмо єгипетських християн (I–III ст.), вірменське (початок V ст.), слов'янське (середина IX ст.)¹².

Нарешті, прийняття християнства візантійського різновиду зумовлено тогочасними політичними причинами. У 986 р. візантійський імператор Василь II, проти якого виступили земельні магнати, попросив у Володимира військової допомоги для придушення заколотників. Київський князь погодився, але висунув вимогу – одруження із сестрою імператора Анною. Це була надзвичайно висока ціна, адже відповідно до існуючих тоді канонів, візантійські принцеси могли виходити заміж лише за рівних собі або хоча б за представників родини німецьких імператорів. Проте обставини були сильніші за традиції: реальна загроза Константинополю змусила Василя II піти на поступки, водночас він сам висунув вимогу, щоб Володимир охрестився і запровадив християнство на Русі.

Навесні 988 р. шеститисячне руське військо допомогло візантійському імператору розбити сили феодалної опозиції. Проте, опанувавши ситуацію, імператор зрікся своїх обіцянок і відмовив князю віддати за нього сестру. Намагаючись досягти поставленої мети, Володимир здійснює блискавичний похід до Криму і захоплює важливий пункт візантійського панування на півострові, головну житницю імперії – Херсонес (Корсунь), а до Константинополя надсилає погрозу вчинити зі столицею імперії те саме. Це зробило візантійського володаря поступливим, і Володимир, отримавши обіцянку «Багрянородну» (тобто царственну від народження) Анну, відбув із нею до Києва. Час і місце його особистого охрещення дискусійні, натомість примусове навернення киян, здійснене відразу після Корсунського походу літопис упевнено датує 988 роком¹³.

Охрещенню киян передувало знищення загальнодержавного язичницького пантеону, спорудженого в центрі столярного града. «Повість временних літ», Новгородський перший літопис молодшого ізводу та інші джерела красномовно, з подробицями, розповідали про зруйнування язичницьких капищ і знищення статуй богів: «Яко приде (Володимир. – В.Д.), повеле кумири испроврещи, овы исещи, а другия огневи предати... Повеле (Володимир. – В.Д.) рубити церкви и поставляти по местом, иде же стояху кумири. И постави церковь святого Василья на холме, иде же стояше кумир Перун и прочии»¹⁴. Князь Володимир одержав при охрещенні ім'я Василій, ім'я свого швагра і хрещеного батька – імператора ромеїв. Відтак святий Василій став небесним покровителем і християнським патроном князя. Будівництво християнського храму на честь святого Василія на місці язичницького пантеону не лише унаочнювало докорінну переміну релігійної структури Київської держави, а й символізувало особисту роль Володимира Святославовича в цій реформі.

Широкомасштабна християнізація давньоруського суспільства, як вважають дослідники, була не лише поспішною, а й поверховою. Люди не розуміли засад і сенсу нової релігії, тому виконували її приписи і обряди суто формально. На перших порах власті обмежилися здійсненням зовнішнього акту, що символізував її прийняття, – водним хрещенням. Завдання ж справжньої християнізації, зокрема відмова від колишньої обрядності та шанування старих богів, введення замість них нових форм культу й побуту, нового світогляду могли бути вирішені в результаті тривалої діяльності місіонерів-священиків і монахів. Насильницький характер запровадження нової віри не зміг приховати навіть чернець-літописець. Так, описуючи хрещення киян, Нестор свідчив: «Володимер посла по всему граду, глаголя: «Аще не обрящется кто завтра на реце, богат ли, ли убог, или нищ, ли работник, противен мне да будет» (тобто «той буде мені

ворогом»)¹⁵. Автор Никонівського зводу, початкова частина якого містить деякі невідомі іншим літописцям звістки, переконаний, що киян хрестили під загрозою смерті, за наказом Володимира оголосивши: «Аще кто не обрящется на реце креститися... и не иметь сей пощаден бытъ от нас»¹⁶. З неймовірною жорстокістю було нав'язане християнство жителям Новгороду. Збереглася літописна розповідь про те, що, коли київські урядовці Добриня і Путята прийшли хрестити новгородців, останні під проводом свого верховного жерця Богомила і тисяцького Угоня вчинили збройний опір. Нова віра була запроваджена після «злої січі»¹⁷.

Офіційне проголошення християнства панівною ідеологією знаменувало тільки початок його поширення у давньоруській державі. Населення віддалених од київського центру областей ще надто довго й хворобливо реагувало на нові ідеологічні віяння. Християнські проповідники наштовхувалися на глухе чи пряме незадоволення народу, яке іноді перехлюпувалося через край і виявлялося у формі фізичної розправи над ними. Достатньо сказати, що протягом лише одного десятиліття в Новгородській землі, наприклад, було забито трьох єпископів (йдеться про середину XI ст.)¹⁸. Перші поставлені в Ростові єпископи Федір і Ларіон, зустрівшись із незадоволенням тамтешнього люду, змушені були покинути цей край. Не більшого успіху в справі навернення населення Ростовської землі в нову віру досяг і їх наступник – чернець Києво-Печерського монастиря Леонтій. «Житіє» цього святителя, згодом проголошеного церквою святим, повідомляє про те, що Леонтій, узавшись нав'ювати християнське віровчення дітям, був скараний їх батьками на смерть. Тільки єпископу Ісайї, котрий заступив Леонтія, вдалося винищити геть кумирів язичницьких богів, шанованих тамтешніми поселенцями¹⁹.

Давньоруська доба стала епохою протистояння старої і нової релігійних систем, що спричинилося до появи такого духовного феномена, як двовірство. І все ж християнська церква зуміла витіснити язичництво на периферію духовного життя слов'янина. Моральний авторитет церкви, її політичний та ідеологічний вплив ще помітніше зростають по Батієвій навалі 1237–1241 рр.

У другій половині XIII ст. має місце подальше проникнення християнського віровчення в усі сфери народного життя. Матеріали археологічних досліджень засвідчують перевагу християнської поховальної обрядовості в тогочасному селі, яке з погляду духовного життя було значно консервативнішим, ніж місто. Отже, саме до цього часу (др. половина XIII–XIV ст.) слід віднести перемогу християнства над язичництвом.

Через кілька років після запровадження християнської релігії на Русі було створено церковну організацію – митрополію²⁰. Її виникнення відбу-

валося за обережних пошуків взаємоприйнятних шляхів співробітництва між церквою та державою. Остерігаючись опинитися спершу в церковно-релігійній, а відтак і в політичній залежності од Візантії, уряд князя Володимира попервах відводить патріаршому ставленнику під резиденцію окраїнний Переяслав. Проте безпосереднє підпорядкування митрополичої кафедри Константинопольській патріархії ні в чому не обмежувало влади руського князя. Формально руська митрополія могла вільно проводити церковно-адміністративну діяльність, створюючи єпископські кафедри і призначаючи на них зверхників. Центральна влада впливала на формування церковної організації, пристосовуючи її до потреб централізації країни. Закономірним з цього погляду було перенесення митрополичої кафедри до стольного града Русі за правління Ярослава Мудрого. Вона суттєво розширила сферу дії візантійського церковного правопорядку, розбудовуючи мережу єпархій. Перші єпископії з'явилися в Новгороді та Білгороді (поблизу Києва). Згодом вони були закладені в Чернігові, Полоцьку, Турові, Юр'єві та деяких інших містах. Встановлення гармонії між церковною і державною владами зумовило посадження великокнязівських намісників у деякі із зазначених центрів.

Вищі церковні посади й передусім крісло митрополита віддавалися переважно вихідцям із Візантії (із 23 митрополитів, які очолювали руську церкву в домонгольський період, 17 були греками, національність трьох не встановлена й лише троє були руськими)²¹. Митрополит висвячувався Константинопольським патріархом, призначався патріаршим собором й інтронізувався на кафедру в Києві, в Софійському соборі, за згодою великого князя. Існуюча практика поставлення митрополитів на Русь не зобов'язувала їх служити державно-політичним інтересам Візантійської імперії. Новопоставлені митрополити шукали союзу з великокнязівською владою, від якої вони залежали насамперед економічно. Діяльність вищих церковних сановників була під контролем давньоруського уряду. Більше того, великокнязівська влада навіть дозволяла собі іноді зовсім не рахуватися з думкою патріаршого синоду в питанні вибору кандидата на митрополичу кафедру. Так, 1051 р. Ярослав Мудрий поставив на митрополита Іларіона з великокнязівського Спаського монастиря. Через століття по тому на церковному соборі 1147 р. в Києві митрополитом руським було обрано й висвячено без благословіння Константинопольського патріарха постриженника Зарубського Пречистенського монастиря Кліма Смолятича.

Поставлення єпископів стало переважно прерогативою князя, хоча згідно з нормами канонічного права їх мали обирати на архієрейському соборі за участю всіх єпископів, а також священнослужителів і «людей» його майбутньої єпархії. Єпископи Київської Русі були високопоставленими це-

рковними сановниками, духовними князями, влада яких коли й не рівнялася до становища місцевого князя, то принаймні виступала в багатьох питаннях рівноправною. Єпископ мав свій адміністративно-управлінський апарат, що за своєю структурою відповідав князівському. Внутрішній устрій церковно-адміністративних областей цілкоміто відповідав політико-адміністративному поділу земель-князівств на волості і погости. Основу внутрішньої організації єпархіяльної області становили парафії-погости, управління якими здійснювалося намісниками єпископа. Ці церковно-адміністративні осередки збігалися з областями князівських намісників чи посадників. Отже, пристосовуючись до конкретно-історичних умов ранньосередньовічної Русі, православна церква будувала свою організацію за феодално-ієрархічним зразком, наслідуючи в загальних рисах структуру державного устрою.

Церковна корпорація, хоч і являла собою замкнену структуру з розвинутою автономією внутрішнього життя і власними, лише їй властивими формами управління, була одним із найважливіших інститутів феодалної держави. Церква на Русі (в особі вищого духовенства) не обмежувалась тільки віросповідною діяльністю. Вона виконувала певні юридичні функції в сімейних і шлюбних справах, здійснювала охорону соціального спокою, налагоджувала та підтримувала зовнішньополітичні зв'язки тощо. Представники вищого духовенства часто-густо очолювали дипломатичні місії, виконували функції послів і посередників у взаєминах між ворогуючими князівськими коаліціями Київської Русі.

В ранньофеодалну добу історії давньоруської держави в країні існувала єдина митрополія, яка об'єднувала кілька єпископій. Церква утримувалася за рахунок відрахування десятої частини князівських прибутків. Розповідаючи про завершення будівництва головної церкви країни – Десятинної, Нестор свідчив, що князь урочисто заявив: «Даю церкви сей святой богородици от имения моего и от град моих десятую часть»²². З утвердженням поліцентричної форми державної влади в XII ст. відповідно еволюціонує й церковна організація. Вона ускладнюється, відтворюючи державно-адміністративну структуру Русі епохи феодалної роздробленості. Основним джерелом матеріального забезпечення церкви зазначеної пори було землеволодіння, прибутки від судочинства тощо. Церковна організація в Київській Русі своєрідно відбивала феодално-ієрархічну структуру суспільства.

Як же вплинуло прийняття християнства на подальший розвиток Київської Русі? Нова віра полегшила процес ліквідації родового ладу, сприяла прискоренню розвитку феодалного устрою. Християнство, сформоване як релігія класового суспільства, фактично освячувало владу панівної

еліти, соціальну диференціацію та всю феодальну систему, адже існування християнської небесної ієрархії було ніби віддзеркаленням ієрархії тогочасного суспільства. Водночас воно рішуче стверджувало рівність усіх перед Богом, чим закладало принципово нові підвалини в ідеологічній моделі майже всіх соціальних рухів, у тому числі антифеодальних. Церква провадила гнучку соціальну політику, спрямовану на захист найбільш знедолених категорій населення давньоруського суспільства. Вона не обмежувалася лише засудженням найбільш жорстоких форм феодального гніту, а й намагалася доступними їй методами впливати на соціальну практику. Церковні ієрархи виступали проти свавілля феодалів, жорстоких утисків народу та інших крайнощів суспільного життя того часу. Все це сприяло пом'якшенню класових суперечностей і збереженню соціального миру, нехай і відносного.

Православ'я стало надійним ґрунтом для створення могутньої, централізованої самодержавної країни. До кінця 80-х рр. X ст. Русь була слабкоконсолідованою державою, що зберігала єдність головним чином завдяки мечам великокнязівської дружини. Проведення адміністративної та релігійної реформ якісно змінило ситуацію. Сприяючи централізації, вони зламали сепаратизм місцевих князів та племінних вождів, утвердили єдиновладдя київського князя як основу політичної моделі управління Руссю. М. Грушевський писав, що Володимир, прийнявши християнство, доклав максимум зусиль до того, аби поширити його у своїй державі і таким чином зміцнити її становище. Тут «лежала глибока політична ідея»²³. Церковні устами Володимира Святославовича, Ярослава Мудрого, церковно-уставні грамоти удільних князів були основою державного регулювання у громадському і особистому житті, судочинстві, релігійно-моральному вихованні населення. Церква тоді безпосередньо впливала на державну владу. Її об'єднуюча функція виявилась у період роздроблення Київської Русі і утворення удільних князівств. Київська митрополія як церковно-релігійний центр сприяла об'єднанню і зміцненню сформованої народності в Київській державі. Після її занепаду церква відіграла вирішальну роль у зміцненні етносу русичів, утвердженні народного духу, моральної стійкості в період татарської навали.

Прийняття християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету держави. Хрещення Русі та одруження на Багрянородній сестрі візантійського імператора ввели Володимира у коло християнської сім'ї європейських правителів, а давньоруській державі відкрили шлях до її визнання європейською християнською спільнотою. З того часу великий князь ставав повноцінним суб'єктом міжнародного права: кордони його держави вважалися недоторканими (бодай номінально); на полі бою княжих воїнів брали в полон, а не в рабство; сам він міг апелювати до поняття справедливості

серед сусідніх королів тощо. Запровадження нової віри не стало основою ідеологічної та політичної залежності від Візантії. Підлеглість Київської митрополії Константинопольському патріарху була наслідком політичної угоди, але, зумовлена церковними традиціями й канонами, існувала лише в сфері релігії. Зв'язок церков, тим часом, сприяв політичному співробітництву й поглибленню взаємних інтересів обох держав щодо їх внутрішніх справ. Оточена ворогами, Візантійська імперія була зацікавлена у зміцненні військових і торговельних зв'язків з Руссю, а та, в свою чергу, в більш широкому плані зміцнюючи зв'язки з Візантією, творчо сприймала її ідеї та культуру²⁴. Православ'я сприяло також налагодженню і розширенню зв'язків, побудованих на принципі рівноправності, з Німеччиною, Польщею, Швецією, Римом. Характерно, що в перші століття християнізації Русь була навіть тісніше пов'язана із Заходом, ніж з Візантією, про що свідчать численні шлюбні угоди династії Рюриковичів. Зокрема, протягом X–XIII ст. вони уклали 83 шлюби з представниками західноєвропейських родин, а з членами візантійських династій лише 12²⁵.

Під впливом християнства відбулася докорінна зміна світобачення та світосприйняття у населення давньоруської держави. Особливістю язичницького світогляду було обоження природи. Язичництво пригнічувало людську душу і виховувало страх перед природними силами. Оголошення християнством Бога надприродною силою, яка керує світом, докорінно змінило ситуацію, позбавивши людину цього страху. Поступово відбувається зміна акцентів у релігійній вірі: він переноситься із зовнішнього на внутрішній світ людини, внаслідок чого вона отримує повну свободу вибору та поведінки, справедлива розплата за які чекає у потойбічному світі. Такі якісні зміни помітно вплинули на звичаї та мораль ранньофеодального суспільства: певною мірою пом'якшилися стосунки між людьми, засуджено звичаї родової помсти, чаклунство і всілякі забобони, припинено багатоженство, піднесено значення жінки в родині, поліпшилося ставлення до бідних, особливо до рабів, бо в своїх проповідях церква стверджувала, що вільний і невольний рівні перед Богом.

Нова віра надала значного імпульсу розвитку писемності, літератури, архітектури та мистецтва.

Освітня діяльність у Київській Русі беззастережно належала церкві. За князя Володимира Великого влаштовували при церквах парафіяльні навчальні заклади, де виховувалися діти під керівництвом місцевих священно- і церковнослужителів. Князь Ярослав Мудрий значно зміцнив і розширив потяг народу до просвітництва. Його коштом будувались спеціальні приміщення для шкіл, училищ, де освіта носила релігійний характер. При архієрейських кафедрах, монастирях і церквах засновували духовні парафіяльні школи, які готува-

ли церковних читців, організовувалися книгосховища – прототиби сучасних бібліотек. Найявністю шкіль була гордістю великих міст. Такі заклади були в Києві, Львові, Володимирі-Волинському (саме там, за власним свідченням, у 1097 р. перебував преподобний Нестор Літописець з метою «смотренія радї училищ і наставленія вчителів»)²⁶. Першими вчителями і розповсюджувачами духовної освіти були переважно люди духовного чину. Але і з боку князів духовна освіта знаходила в той давній період суттєву підтримку. Галицький князь Ярослав Осмомисл, який був досить освіченою людиною, ставив ченцям за обов'язок навчати дітей наукам і виділяти на це частку монастирських доходів. Племінник галицько-волинського князя Данила Романовича, Володимир, який вважався великим книжником і філософом, ревно піклувався про розповсюдження християнського вчення серед підданих, а парафіяльних священників зобов'язував учити малих дітей вдома, а всіх – у храмі²⁷.

З XI ст. на Русі з'являються книги, переклади з грецької на слов'янську мову. Перекладне письменство мало служити насамперед потребам християнського культу, а тому першими книгами в Київській державі були переклади святого Письма (Євангелія), апракос (читання в календарному порядку), найдавніший його рукопис «Остромирове Євангеліє» (1056–1057), Апостол, Псалтир, Парамійник та інші богослужбові книги. Серед християнської перекладної літератури важливе місце належить творам святих отців і учителів церкви: Василія Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого, Кирила Єрусалимського й інших. На основі перекладного утворюється своє оригінальне письменство того ж церковно-релігійного характеру. Найважливішими серед них були літопис «Повість временних літ», «Сказанія» про життя окремих святих, особливо «Печерський Патерик», «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, повчання преподобного Феодосія Печерського, проповіді єпископа Туровського Кирила та інші. Авторами цих творів виступали переважно ченці, яким була притаманна одна спільна риса: шукаючи небесної батьківщини, вони щиро любили свою земну батьківщину і ясно усвідомлювали, що всі слов'янські племена на Русі становлять одну єдність²⁸.

Оскільки релігійному культу мають служити не тільки молитви та обряди як богослужбова дія, а й будови храмів, малярство, різьбярство, музика, спів, то з прийняттям християнства на Русі широко розвиваються й такі види мистецтва. Наочним свідченням цього розвитку є такі визначні пам'ятки архітектури, як Київська Софія з її мозаїками і фресками, а також храми тих часів у Києві, Чернігові та інших давніх містах Русі. Серед будівників і оздоблювачів цих величних споруд, крім грецьких, безумовно, були і свої здібні майстри. Києво-Печерський Патерик подає імена деяких з них. Серед

іконописців згадує ченців Аліпія і Григорія, а серед співаків – визначного доместика монастиря (учителя співів) Стефана²⁹. Про успішний розвиток мистецтва співу в Києві свідчить той факт, що на основі грецького і болгарського співу тут виник свій високохудожній Київський «Знаменитий розспів», пройнятий мотивами народної обрядової пісні.

Отже, запровадження християнства на Русі, безумовно, було явищем прогресивним. Воно сприяло формуванню та зміцненню феодальних відносин, розвитку державності, зростанню міжнародного авторитету, розвитку культури. Оцінюючи видатну роль нової віри в розвитку Київської держави, навряд чи було б правильно вважати православну церкву винятковим фактором її всесвітньовідомих досягнень, однак саме вона взяла на себе роль головного стимулятора та організатора цього процесу.

¹ Повесть временных лет: Текст и перевод. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1950. – Ч.1. – С.80.

² Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К.: «АртЕк», 1996. – С.76.

³ Зоц В. Вибір та його наслідки // Наука і суспільство. –1989. – №9. – С.66.

⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С.48.

⁵ История Византии. В 3-х т. – М.: Наука, 1967. – Т.2. – С.229.

⁶ Полное собрание русских летописей. – Т.9, 10. Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: «Наука», 1965. – С.13.

⁷ Никитенко І., Новосад М., Оксіюк Й. Православ'я на Україні. – К.: Т-во «Україна», 1985. – С.5.

⁸ Повесть временных лет: Текст и перевод. – С.38.

⁹ Там само. – С.44.

¹⁰ Котляр М.Ф. Запровадження християнства у Давньоруській державі // Укр.істор.журнал. – 1988. – №6. – С.20.

¹¹ Повесть временных лет: Текст и перевод. – С.44.

¹² Зуєв Ю. Київська Русь і православ'я // Людина і світ. – 1984. – №4. – С.30.

¹³ Повесть временных лет: Текст и перевод. – С.80-81.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Полное собрание русских летописей. – Т.9, 10. Патриаршая или Никоновская летопись. – С.57.

¹⁷ Янин В.Л. Как и когда крестили новгородцев // Наука и религия. – 1983. – №11. – С.30-31.

¹⁸ Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К.: «Глобус», 1996. – С.70.

¹⁹ Там само.

²⁰ Повесть временных лет: Текст и перевод. – С.102.

²¹ Моця О.П., Ричка В.М. Назв. праця. – С.187.

²² Повесть временных лет: Текст и перевод. – С.85.

²³ Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К.: Наук.думка, 1991. – Т.1 – С.513.

²⁴ Поппе А. Заснування митрополії Русі в Києві // Укр.істор.журнал. – 1969. – №6. – С.105.

²⁵ Пашуго В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С.135, 146.

²⁶ Саган О. Відзначення 1020-ліття хрещення Київської Русі: першооснови та сьогодення духовної традиції українського народу // Пам'ять століть. – 2008. – №3. – С.10.

²⁷ Там само.

²⁸ Никитенко І., Новосад М., Оксіюк Й. Назв.праця. – С.20.

²⁹ Там само. – С.21.

Summary

*Viktor Demochko
(Chernivtsi)*

Epoch-making Event in the History of the Kievan Rus

In the article there are analyzed reasons of why the Byzantine-type Christianity was introduced and became wide spread in the Kievan Rus, how the Orthodox Church was settling, and the role it played in the development of the Kievan state.

Key words: Kyivan Rus, Christianity, Metropoly, patriarch of Constantinopol, role of Orthodox Church.

УДК:94(477.75) „17”

*Галина Яценюк
(Чернівці)*

ПОВЕРНЕННЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ТА СПРОБА ГЕТЬМАНА-ЕМІГРАНТА ПИЛИПА ОРЛИКА ОЧОЛИТИ КОЗАКІВ

У статті йде мова про причини повернення козаків на українські землі в 1734 р. Аналізується дипломатична діяльність Пилипа Орлика, спрямована на недопущення цього кроку.

Ключові слова: Військо козацьке, конгрес, Солунське «сидіння», гетьман-емігрант.

У 1727 р., через п'ять років після смерті гетьмана І. Скоропадського, російський імператор Петро II дозволив вибори нового гетьмана на Лівобережній Україні. Малоросійська колегія, яка з 1722 р. управляла цією територією, була ліквідована. Питання політичного та економічного життя Лівобережжя із підпорядкування Сенату Російської імперії перейшло до Колегії іноземних справ.

Однією з головних причин, що викликали зміни у політиці російського уряду щодо Лівобережної України, було загострення міжнародної ситуації. В 1725 р. в Європі сталися дві важливі події. Першою з них була смерть упертого і невблаганного ворога українських емігрантів Петра І. Не менше значення мав і шлюб (у серпні 1725 р.) Марії, дочки Станіслава Лещинського, з французьким королем Людовиком XV. Цим самим Франція вступила в конфлікт з Росією, яка так негативно стави-

лась до колишнього польського короля¹. Поряд з цими подіями, інтереси європейських держав поділилися на два ворожі табори. В одному, так званій Віденській коаліції, перебувала Австрія та Іспанія, а в другому – Ганноверській коаліції – Англія і Франція разом з Голландією та Данією. На боці Англії й Франції стояв Станіслав Лещинський, а польський король Август II опирався на Австрію. Ці фактори вселяли надію в гетьмана-емігранта Пилипа Орлика на відновлення українського питання на міжнародному рівні. Однак для втілення в життя своїх планів він мав спочатку би звільнитись з Солунського «сидіння» та очолити під своїм керівництвом Запорозьке козацтво, яке перебувало на турецькій території і почало обмірковувати плани повернення на українські землі під владу російського царя.

Новообраний гетьман України Данило Апостол замість «договірних статей» 22.08.1728 р. отримав так звані «Рішительні пункти». Цей документ складався з указів, що по суті обмежували автономію України. Серед 20 пунктів значилися: обрання гетьмана за згодою царя, перетворення генерального суду на колегіальну установу з шести осіб, призначення генеральної старшини та полковників царським указом, позбавлення прав гетьмана вести приватне закордонне листування². Незабаром після обрання до гетьмана потрапив лист кошового отамана Павла Федоріва «з товариством», в якому козаки просили, щоб цар прийняв їх «під свою високу руку». Запорожці хотіли передусім забрати військові клейноди, залишити Олешківську Січ і перейти на стару. З цього знову нічого не вийшло. Росія не бажала через запорожців ускладнювати свої стосунки з Туреччиною. Тому князь М.Голіцин через Д.Апостола звелів передати низовикам, що вони мусять залишатися там, де є. Однак у грудні 1727 р. сталася подія, яка змінила становище козаків. Друга особа після хана – Калга-Салтан прибув на берег Бугу, де полювали та рибалили низовики (приблизно 2 тис. чоловік). Він наказав їм негайно все залишити й рушати з ним, нібито за велінням самого хана, на Буджак утихомирювати повсталих мурз (середніх і дрібних можновладців). Козаки пристали на те й почали битися проти татар Білгородської орди. Раптом з'ясувалося, що такого наказу насправді не було. Хан із великим військом прибув на місце боїв, заарештував Калга-Салтана й відрядив зі своїми охоронцями до Стамбула на страту. Запорожців же, обеззброївши, звелів продати в рабство для праці на галерах. Дізнавшись про це, «товариство» вирішило рішуче виступити проти не тільки татар, а й усіх прихильників їхньої зверхності. В Олешках спочатку взяло гору «старе» козацтво, яке виступало проти московських порядків. 23 травня 1728 р. відбулася рада, на якій кошовим було обрано К.Гордієнка. Наступного дня з верхньої течії Дніпра, з колишньої Старої Січі, прибуло 40 малих су-